מדוע התחיל אלוהים את התורה באות ࠁ? מאת אב סכוה אל–סראוי

لماذا استهلّ الله التوراةَ بالحرف باء؟ بقلم مرجان السراوي

Why Did God Start the Torah with the Letter Beth? by Ab Sikkōwwā el-Sirrāwē

Haseeb Shehadeh
University of Helsinki

התשובה על השאלה המוצגת בכותרת המאמר הזה מופיעה בשולי כתב–היד 7003א, עמ' 9–10, שבספריית יד יצחק בן צבי בירושלים. כתב–יד זה מכיל את המחצית הראשונה של פירושו של משלמה בן אב סכוה בן אברהם בן ישמעאל אל–דינפי, שחי בשכם במאות הי"ז – הי"ח, על ספר בראשית, עד פרק כח: 10, ויצא יעקב. משלמה זה ידוע גם בכינוי הקצר אל–שיח' מוסלם אל–מורג'אן/בן מורג'אן, והוא דודו של אברהם בן יעקב בן אב סכוה הידוע בכינוי אלעיה המפציר, והם השתתפו בפירוש החלק השני של ספר בראשית. מצד שני אב סכוה אל–סראוי, מחבר הערות השולים המובאות להלן במקורן הערבי יחד עם תרגומן לעברית, הוא בן דודתו של משלמה כפי שמוזכר בראש ההערה הראשונה.
הכהן הגדול יעקב בן עזי, אבּו שפיק (1899–1987) מזכיר את אב סכוה/מורג'אן זה בספרו על השומרונים ומכנה אותו "הרפורמטור הידוע מורג'אן אל–דינפי", ומוסיף שהתמסר לכתיבה ולענייני דת וחי באמצע המאה הי"ח, בזמנו של לוי בן אברהם. [ספר השומרונים, תולדותיהם, מנהגיהם, טקסיהם, נסבותיהם. מצבם החברתי והתרבותי, שאיפותיהם, ספריהם וסיפוריהם הכתובים והלא כתובים יחד עם מבחר מאגדותיהם וכו'. שנת 1960, עמ' 65; הספר לא פורסם, מצוי בכתב ידו של המחבר ועותק מצולם ממנו נמצא ברשותי, עותק המקור מצוי בספריית יד בן צבי בירושלים המערבית, מס' 7036. כן מביא אבּו שפיק מכתב, מקור ותרגום, ששלחו משלמה בן אב סכוה לאחיו המדומים באירופה בשנת 1708, עמ' 107 ואילך, המקור בערבית]. העותק הראשון של ספרו של אבּו שפיק המדובר נרכש בידי יוסף מילכּ האיטלקי.

כתב–היד 7003א בן 439 עמודים, כרוך בכריכה קשה אדומה, הגב עשוי עור בצבע חום ועוביו 3.5 סמ', מידות העמודים 33x23 סמ', שטח כתוב 14x21 סמ' ובכל עמוד 19 שורות. לפי הקולופון שבסוף כתב–היד אנו למדים כי המעתיק הוא בּרְהוּם בן יוסף בן עבד–אלטיף בן אסמאעיל אל–סראוי בן אבראהים בן אסמאעיל אל–דינפי אל–אסראילי ושנת ההעתקה הינה 1927 שהיא 15 בחשוון שנת 5688 יהודית. בּרְהוּם העתיק את כתב היד לבקשתו של הכהן הגדול, עמרם בן יצחק. תיאור קצר (בכתב ידי) של כתב–יד זה וכן של שאר כתבי–היד השומרוניים כמאה במספר, המצויים בספריית יד בן צבי, מצוי בה מאז שנת 1981. פירוש זה של משלמה מצוי גם כן בכמה כתבי–יד אחרים, למשל, כתב–יד 133 [1872] שבספריית אוניברסיטת מנשסטר, ראה את הקטלוג של א' רוברטסון חלק ב עמ' 96–97 [Edward Robertson, Catalogue of the Samaritan Manuscripts in the John Rylands Library, Manchester, Volume II. Manchester: The John Rylands Library, 1962]. כתב–יד זה מגיע בפירושו עד לפרק לה: 29 והוא הועתק בידי בן המחבּר, אב סכוה/מורג'אן עבורו ועבור אחיו עבּד אל–רחים בשנת 1892.

ראוי לציין כי שמו של הרופא והפרשן הדגול, צדקה בן אבּי אל–פרג' מונג'א בן צדקה בן ע'רוּב הדמשקי השומרוני, הידוע בשם הקצר צדקה אל–חַכּים, שהלך לעולמו אחרי שנת 1223, מוזכר כמה פעמים בכתב–היד הירושלמי, כגון: עמ' 44, 104, 164, 329 וכן שמותיהם של מלומדים שומרוניים אחרים כגון המפורסם מכולם, מרקה בן עמרם בן סרד בן המאה

הרביעית, עמ' 39, 57, 89, 93, 170, 171. כתב–היד מתחיל במלים : ''بسم الله الرحمن الرحيم اللهم كما/انعمت فزد/الحمد لله الذي لا اله الا هو، الواحد الحي قديم، الازل تعالى/'' כלומר: ''בשם האל הרחמן והרחום, הוי אלהים, כפי שהענקתָ בטובך הוסף, השבח לאל שאין אל זולתו, האחד החי קדום, לעולם יתעלה''.

תשעת העמודים הראשונים שבכתב–היד הינם מעין הקדמה ארוכה ומשעממת במידה לא קטנה. בהּ ניתן למצוא, בין השאר, בתי שיר של אברהם אלעיה ועמרם סלאמה (עמ' 7–8). בעמוד 9 מתחיל הדיון בשאלת ביאור בריאת השמים והארץ. הטקסט הערבי מובא כלשונו ולא תמיד הערתי על שיבושי לשון השכיחים והידועים בספרות השומרונית הערבית.

ترد الإجابة على السؤال المطروح في عنوان هذه المقالة، في حواشي المخطوط ٧٠٠٣أ، ص. ٩-١٠، الموجود في مكتبة يد إسحاق بن تصڤي في القدس الغربية. يحتوي هذا المخطوط على النصف الأول من تفسير مسلم بن مرجان بن إبراهيم بن إسماعيل الدنفي، الذي عاش في نابلس في القرنين السابع عشر والثامن عشر، لسفر الخليقة، لغاية الإصحاح ٢٨: ١٠، "وخرج يعقوب". ويُعرف مسلم هذا باللقب المختصر الشيخ مسلم المرجان/بن مرجان، وهو عمّ إبراهيم بن يعقوب بن مرجان المعروف بالكنية العية، وهما اشتركا في تفسير الجزء الثاني من سفر الخليقة. ومن جهة أخرى، فإن مرجان السراوي، مؤلف الحواشي المثبتة أدناه بنصّها الأصلي العربي (مشفوعة بترجمتي للعبرية)، يكون ابن عمّة مسلم، كما ذكر في مستهلّ الحاشية الأولى.

يذكر الكاهن الأكبر يعقوب بن عزّي، أبو شفيق، (١٨٩٩-١٩٨٧) مرجاننا هذا في كتابه عن السامريين ويطلق عليه النعت ''المصلح المعروف مرجان الدنفي" مضيفًا أنه اهتم بالتأليف وبأمور الدين وقد عاش في منتصف القرن الثامن عشر في عهد لاوي بن أبراهام [كتاب السامريين، تاريخهم وعاداتهم واحوالهم. وحالتهم الأجتماعيه والثقافيه. أمنياتهم وآمانيهم كتبهم وقصصهم المكتوبة والغير مكتوبه مع بعض اساطيرهم الخ... ١٩٦٠، ص. ٦٥؛ الكتاب لم يُنشر، إنه مخطوط بيد المؤلف، وبحوزتي نسخة مصوّرة عنه، النسخة الأصلية محفوظة في مكتبة يد إسحاق بن تصڤي، تحت الرقم ٧٠٣٦؛ كما أورد أبو شفيق رسالة بالعبرية السامرية كان مسلم قد بعثها عام ١٧٠٨ إلى إخوته الوهميين في أوروبا وترجمها أبو شفيق للعربية، ص. ١٠٧ فصاعدا. النسخة الأولى من هذا الكتاب اشتراها [يوسف ميلك] الأيطالي].

يضم المخطوط ٧٠٠٣أ بين دفتيه ٤٣٩ صفحة، مجلّد بتجليدة مقواة حمراء، ظهرها جلدي بني بسمك ٣،٥سم، مقياس الصفحات ٣٣x٢٣سم والمساحة المكتوبة ٢١x١٤سم وفي كل صفحة ١٩ سطرا. الكولوفون المثبت في نهاية المخطوط يُعلمنا أن الناسخ هو برهوم بن يوسف بن عبد الطيف بن إسماعيل السراوي بن إبراهيم بن إسماعيل الدنفي السراوي وسنة التدوين كانت ١٩٢٧، أي ١٥ حشفان سنة ٥٦٨٨ يهودية. نسخ برهوم هذا المخطوط برسم الكاهن الأعظم، عمران بن إسحاق. وصف مختصر بخط يدي لهذا المخطوط ولسائر المخطوطات السامرية، قرابة المائة مخطوط، المحفوظة في مكتبة يد إسحاق بن تصڤي في القدس الغربية متوفر في المكتبة منذ العام ١٩٨١. يذكر أن تفسير مسلم هذا محفوظ في عدة مخطوطات أخرى، مثلاً: مخطوط ١٣٣ [١٨٧٢] في مكتبة جامعة مانشستر، أنظر كاتالوج إدوارد روبرتسون، ج. ٢، ص. ٩٦-٩٧ [Edward Robertson, Catalogue of the Samaritan Manuscripts in the John Rylands Library, Manchester, Volume II. Manchester: The John Rylands Library, 1962]. يصل الشرح في هذا المخطوط حتى الإصحاح ٣٥: ٢٩ وقد نسخه نجل المؤلّف، مرجان له ولشقيقه عبد الرحيم في عام ١٨٩٢.

الجدير بالذكر أن اسم الطبيب والمفسّر الشهير، صدقة بن أبي الفرج منجّا بن صدقة بن غروب الدمشقي السامري المعروف بالاسم المختصر صدقة الحكيم، الذي توفي بُعيد عام ١٢٢٣، قد ذُكر عدّة مرات في المخطوط المقدسي المذكور، مثلا ص. ٤٤، ١٠٤، ١٦٤، ٣٢٩ وقل الأمر ذاته بالنسبة لأسماء علماء سامريين آخرين مثل أشهرهم على الإطلاق، مرقة بن عمران بر سيرد من القرن الرابع، ص. 39، 57، 89، 93، 170، 171.
يبدأ المخطوط بهذه الكلمات: ''بسم الله الرحمن الرحيم اللهم كما/انعمت فزد/الحمد لله الذي لا اله الا هو، الواحد الحي قديم، الازل تعالى/''.

صفحات المخطوط التسع الأولى هي بمثابة مقدّمة طويلة ومملّة بما فيه الكفاية. فيها يمكن العثور على أبيات من الشعر لإبراهيم العية وعمران سلامة مثلا (ص. ٧–٨). في الصفحة التاسعة يبدأ البحث حول مسألة تفسير خلق السماء والأرض. أُوردُ النصّ العربي كما هو، ولم أشر دائما إلى كل الشوائب والهنات اللغوية وما أكثرها في الأدب السامري العربي.

''حاشيه الى المرحوم ابن عمتنا مرجان السراوي عفى الله عنه برحمته اذا سايل سايلا انه لماذا البارى تعالى ابتدا الشريعه بحرف ב: ولم جعل بدوها بحرف א مع انه اول الحروف. الجواب: اولاً ان حرف ב يفيد لفظ ברכה وهي البركة وحرف א: هو اول لفظ ארורה وهي كلمة اللعنة فلذلك اقتضت حكمته ان يكون بدوها بحرف البركه حتى يستطاع على القيام بها وتكون هي مباركة لكل من تمسك بها. ووجه ثانى > ليعرفنا انه خلق العالمين عالم الدنيا وعالم الاخره. ووجه ثالث > ليعرفنا ان هذه الشريعة لها دولتين دولة רהותה ودولة פנותה وليعرفنا انه ما خلق الكون الا [illegible] ولنشرح ايضا ما جمعته كلمة בראשית من الرموز المستحسنة ـ(في الأصل: ولمستحسنه). اولا: בית ראש كقولك المقام الاول > ثانيا ברא שית- اي انه خلق שית (هكذا في الأصل) [illegible]. ثالثا ירא שבת لتعريفك انه بزكوة (يبدو لي أن هذه اللفظة عبرية الأصل: בזכות) السبت خلق هذا العالم <رابعًا> قد جمعت احرف ברית אש لتعريفك بانه؟ وزكوة המילה التي هي ברית وزكوة التوراة التي هي אש يكون الاسرايلين ناجيين من عذاب جهنم <خامسًا> בא ברא قد جمعت في الجمطرة ١١١٦ (المقصود: בראשית ברא) בראש השנה נברא قد جمعت في الجمطرة ١١١٦ أي في ابتدا السنه قد خلق الكون، سادسًا בראשית قد جمعت في الجمطرة ٩١٣ و[illegible] قد جمعت ٩١٣ ليعرفنا انه من اجل الشريعه التي [illegible] خلق الكون: <ثامنًا> ישראל בעם [illegible] قد جمعت في الجمطرة ٩١٣ ليعرفنا انه اختص شعب اسراييل قومًا له في هذا الكون كما اختص هذه الشريعه له كتابا <تاسعًا> בראשית قد جمعت ٩١٣ وهي بجمطرة [illegible] ע"ה ليعرفنا انه خلق الكون من اجل سيد البشر الذى جاء لاسراييل من عنده بستماية وثلاث (في الأصل: وثلاثون) عشر (هكذا في الأصل) فريضة ليعملو فيها في هذا الكون ويمتثلوها ليكونوا ناجيين - عاشرا> בראשית وهي حرف اوايل ستة كلمات - الاولى ברא الثانية רקיע الثالثة ארץ الرابعة שמים الخامسة ים السادسة תהמות وهذه عشرة رموز (في الأصل: زموز) على عدد עשרה אמירות وعلى عدد עשרת הדברים – والله اعلم''.

תרגום :

''הערת שוליים מאת המנוח בן דודתנו אב סכוה הסראווי, האל ימחול לו ברחמנותו. אם ישאל השואל: מדוע פתח הבורא יתעלה את התורה באות בי''ת? ומדוע לא התחיל באות אל''ף שהיא הראשונה באלפבית? התשובה: ראשית כל, האות בי''ת מסמלת את המילה 'ברכה' והיא הברכה, והאות אל''ף הינה הראשונה בתיבה 'ארהה' כלומר 'הקללה', לכן הצריכה חכמתו [של אלהים] לפתוח את התורה באות הברכה כדי לאפשר את קיומה ותהא מבורכת לכל הדבק בה. סיבה אחרת, כדי ללמדנו שהוא ברא את שני העולמות, העולם הזה והעולם הבא. סיבה שלישית, כדי להודיענו כי לתורה הזאת שתי ממלכות, ממלכת משה וממלכת התהב, וללמדנו כי הוא לא ברא את הקוסמוס/העולם אלא בזכות התורה. והבה נבאר גם כן, את הרמזים הנאים שהתיבה 'בראשית' מגלמת בתוכה. ראשית כל, 'בית ראש' מעין אמרך המעלה הראשונה, שנית: ברא שתי, דהיינו שהוא ברא שני עולמות. שלישית: ירא שבת, ללמדך כי בזכות השבת הוא ברא את העולם הזה. רביעית: אותיות 'ברית אש' קובצו ליידעך כי ... (חסר), ובזכות המילה אשר היא 'ברית' ובזכות 'התורה' שהיא 'האש' ייגאלו הישראלים מיסורי גיהנום. חמישית: 'רא' (כלומר בראשית) ברא' שווים בגימטריא ל–1116, וכן הגימטריא של 'בראש השנה נברא' היא 1116, זאת אומרת, שבתחילת השנה הוא ברא את היקום. שישית: 'בראשית' בגימטריא שווה 913 ו'בתורה יצר' גם כן 913, וזאת להודיענו כי למען התורה אשר נקראת 'ראשית' ברא את היקום. שמינית: אותיות 'ישראל בחר בעמים' שוות בגימטריא ל– 913 ללמדנו כי הוא ייחד את עם ישראל כעמו שלו בעולם הזה כפי שייחד לו את התורה הזאת כספר. תשיעית: 'בראשית' שווה בגימטריא ל– 913 כמוה כמו 'יצר תרי''ג' ללמדנו כי הוא יצר את היקום למען אדון המין האנושי אשר הביא אתו לישראל שש מאות ושש עשרה (תרי''ג) מצוות כדי לנהוג לפיהן בעולם הזה ולקיימן כדי להיגאל. עשירית: 'בראשית' הינה משמשת אות ראשונה לשש מלים: הראשונה 'ברא', השנייה 'רקיע', השלישית 'ארץ', הרביעית 'שמים', החמישית 'ים', השישית 'תהומות', ואלה עשרה רמזים כמספר 'עשר אמירות' ו'עשרת הדברים', ואלוהים הוא היודע''.

גם בעמודים 11–12 יש שתי הערות שולים קצרות נוספות לאותו אב סכוה ואלה הן:

''حاشيه له ايضًا رحمه الله: اذا سأل سايلًا لماذا الباري جل وعلا بدايته الشريعة المقدسة بكلمة ࠁࠓࠀࠔࠉࠕ ࠁࠓࠀ ولم جعل بدايتها بكلمة ࠁࠓࠀࠉࠔࠋࠄࠄ ࠁࠓࠀ. *الجواب ان كلمة* ࠓࠀࠔࠉࠕ متعلقة *بما ياتي بعدها مـن الـبيان، دلـيل ذلـك قـولـه تـعالى* ࠓࠀࠔࠉࠕ ࠂࠆ ࠑࠀࠍࠊ: ࠓࠀࠔࠉࠕ ࠃࠂࠍࠊ ࠅࠕࠉࠓࠔࠊ: ࠓࠀࠔࠉࠕ ࠁࠊࠅࠓࠉ ࠀࠃࠌࠕࠊ ࠕࠁࠉࠀ ࠁࠉࠕ ࠉࠄ' ࠀࠋࠄࠉࠊ فـلذلك قـال هـهنا ࠁࠓࠀࠔࠉࠕ ࠁࠓࠀ ࠀࠋࠄࠉࠌ ࠀࠕ ࠄࠔࠌࠉࠌ ࠅࠀࠕ ࠄࠀࠓࠑ والله اعلم''.

תרגום:

''הנה עוד הערת שולים משלו, ירחמו אלהים: אם מי שהוא ישאל, מדוע התחיל הבורא, יתגדל ויתעלה, את התורה הקדושה במילים [מילולית: במילה] ࠁࠓࠀࠔࠉࠕ ࠁࠓࠀ ולא פתח ב– ࠁࠀࠉࠔࠀࠋࠄ ࠁࠓࠀ. התשובה: הרי חתיבה ࠓࠀࠔࠉࠕ תלויה בפירוט הדברים שיבואו אחריה. הוכחה לכך אומרו יתעלה: ראשית גז צאנך [דב' יח: 4: במהדורת אברהם ורצון צדקה: וראשית], ראשית דגנך ותירשך [שם; במהדורת אברהם ורצון צדקה: תירשך], בראשית בכורי אדמתך תביא בית יהוה אלהים [שמ' כג: 19; במהדורת אברהם ורצון צדקה: ראשית], לכן אמר פה בראשית ברא אלהים את השמים ואת הארץ [בר' א: 1] ואלוהים הוא היודע''.

''هذه الشريعة ماعطيت (هكذا في الأصل والصواب: ما أعطيت) لاسراييل الا لاجل قيام الوصايا المدروجة فيها ولذلك لقبت باسم ࠕࠅࠓࠄ *فاذا وضعت حرف* ࠁ: *الذى هو ابتدا هذه الشريعه على كلمة* ࠕࠅࠓࠄ تجد جمطرته ٦١٣ وهي *وعدد الوصايا الموجودين فيها والله اعلم. وان قال قايلًا متى كانت بداية الخليقة قلنا له كانت*

بداية الخليقة في ابتدا الشهر الذى قيل عنه ࠄࠇࠃࠔ ࠄࠆࠄ ࠋࠊࠌ ࠓࠀࠔ ࠄࠇࠃࠔࠉࠌ (في الأصل: ࠇࠃࠔࠉࠌ). حاشية: ࠁࠓࠀࠔࠉࠕ ࠁࠓࠀ ࠀࠋࠄ', قيل انه فى ذلك رمزًا انه قد خلق البارى تعالى اولا الملايكه وقول ثاني انه خلق اولا ࠄࠊࠎࠀ لان جمطرة ࠀࠋࠄ' ٨٦ وجمطرة הכסא ٨٦ والله اعلم بالحقيقة بذلك''.

תרגום:

''תורה זו לא ניתנה לישראל אלא לשם קיום המצוות הכלולות בה ולכן כונתה בשם 'תורה'. אם תצרף את האות בי''ת המופיעה בתחילת התורה הזו למלה 'תורה' תקבל בגימטריא את המספר 613, והוא מספר המצויות בה, ואלוהים הוא היודע. ואם יאמר מי שהוא מתי היתה ראשית הבריאה? נאמר לו, תחילת הבריאה היתה בראש החודש שעליו נאמר: החדש הזה לכם ראש החדשים [שמ' יב: 2]. הערת שולים: בראשית ברא אלה', יש אומרים שכאן יש רמז לכך כי הבורא יתעלה ברא בראשונה את המלאכים, ודעה אחרת גורסת כי תחילה הוא ברא את 'הכסא' משום שהגימטריא של 'אלהים' היא 86 והגימטריא של 'הכסא' הינה 86 [גם כן] ואלוהים יודע יותר טוב את האמת''.